
DAVLAT BYUDJETINING IJTIMOIIY-IQTISODIY AHAMIYATINING NAZARIY ASOSLARI**Davrukuv To'liqin Xorinovich***O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti***Tuxtabayev Jamshid Sharafetdinovich***O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi professori***ARTICLE INFO****ABSTRACT:****ARTICLE HISTORY:***Received: 18.04.2025**Revised: 19.04.2025**Accepted: 23.04.2025*

Ushbu maqolada davlat maqsadli fondlari moliyaviy resurslaridan samarali foydalanish yo'llari bo'yicha nazariy va amaliy asoslari o'rganib chiqildi hamda ulardan kelib chiqqan holda xulosalar va ilmiy-amaliy takliflar shakllantirildi.

KEYWORDS:

jamg'arma, maqsadli fondlar, davlat byudjeti, mahalliy byudjet, jamoat ishlari jamg'armasi.

Davlat moliyasini sog'lomlashtirish, byudjetdan tashqari jamg'armalar moliyaviy resurslari barqarorligini, ularni shakllantirish manbalari mukammal nisbatini va butligini ta'minlash, byudjetdan tashqari jamg'armalar moliyaviy resurslaridan samarali foydalanish masalalari O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan moliya tizimidagi hamda davlat ijtimoiy siyosati doirasidagi islohotlarning hozirgi bosqichida yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ma'lumki, 2017-yil 7-fevralda mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmonga imzo chekdi. Mazkur Farmon bilan tasdiqlangan "Harakatlar strategiyasi"da mamlakatimizni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi belgilab berildi. Avvalo, ushbu ustuvor yo'nalishlar va ulardagi amalga oshirilishi nazarda tutilgan vazifalar hamda chora-tadbirlarning ijrosi bugungi kunning hayotiy va ijtimoiy zarurati ekanligini ta'kidlash lozim.

Darhaqiqat, Farmonda ta'kidlanganidek, mustaqillik yillarida mamlakatda huquqiy demokratik davlat, kuchli fuqarolik jamiyati qurishga, erkin bozor munosabatlariga va xususiy mulk ustuvorligiga asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirishga, xalqning osoyishta va farovon hayot kechirishi uchun shart-sharoitlar yaratishga, xalqaro maydonda O'zbekistonning munosib o'rin egallashiga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi. Strategiyalarda aholi bandligini oshirish, fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish va ularning salomatligini saqlash, yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya hamda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va modernizatsiyalash, aholini elektr energiya, gaz bilan ta'minlashni yaxshilash, aholining muhtoj qatlamlariga ko'rsatiladigan ijtimoiy yordam sifatini oshirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi maqomini oshirish, sog'liqni saqlash sohasini isloh qilish, maktabgacha ta'lim muassasalarining qulayligini ta'minlash, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus va oliy ta'lim sifatini yaxshilash hamda ularni rivojlantirish chora-tadbirlarini amalga oshirishni nazarda tutadi. "Samarali mehnat uchun zarur sharoitlar, munosib ish haqi, zamonaviy uy-joylar, sifatli ta'lim va tibbiy yordam, dam olish va hordiq chiqarish uchun keng imkoniyatlar yaratish – bularning barchasi iqtisodiy sohadagi islohotlarimiz mohiyati va mazmunini belgilab beradigan muhim omillardir. Shu borada nafaqat eng kam oylik ish haqini, balki byudjet tashkilotlarida ham, xo'jalik yurituvchi subektlarda ham o'rtacha ish haqi miqdorini, pensiya, stipendiya va ijtimoiy nafaqalar hajmini bosqichma-bosqich ko'paytirish e'tiborimiz markazida bo'ladi" - deyдилar Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev o'z ma'ruzalarida [1]. Ushbu vazifalarni amalga oshirishning moliyaviy manbalaridan biri bu davlatning maqsadli jamg'armalaridir.

Har bir jamiyat o'zining milliy, madaniy, tarixiy qadriyatlariga asosan mehnatga qobiliyatsiz va vaqtinchalik ishsiz aholi qatlamini himoya qilishni va boshqa ijtimoiy vazifalarni o'z zimmasiga oladi. Jahon tajribasidan ma'lumki, ushbu maxsus davlat maqsadli funksiyalarini davlat byudjetidan amalga oshirish hamma vaqt ham samarali emas. Qoidaga ko'ra, inqirozlar, yuqori inflyatsiya, ijtimoiy va siyosiy larzalar sharoitida ushbu funksiyalarni davlat byudjetidan moliyalashtirish samarasining pasayishini kuzatish mumkin.

Davlat byudjeti o'zining daromadlarini aniq xarajatlariga biriktirilmasligi hisobiga mablag'larning moslashishiga ko'mak beradi. Ammo xarajat moddalari boyicha mablag'larning ortiqroq yo'naltirishga erishmaslik lozim, xususan bunda ijtimoiy talablar maxsus e'tiborni talab etadi, chunki hamma vaqt ushbu maqsadlar uchun xarajatlarni kamaytirishdek xavf mavjud bo'ladi. Shuning uchun ham rivojlanishning eng muhim

yo'nalishlarini aniqlash va mablag'larni maqsadli ishlatilishi va yo'naltirilishi ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu holatlar maqsadli umumdavlat vazifalarini moliyalashtirishda tegishli byudjetdan tashqari jamg'armalarni tashkil etish uchun asos bo'ldi.

Ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun ikki usuldan foydalanish mumkin:

– ma'lum maqsadli qismini davlat yoki mahalliy byudjetlardan ajratish;

– hukumat qarorlariga asosan aniq maqsadli yangi byudjetdan tashqari jamg'armalarni tashkil etish.

Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida ikkala usuldan ham foydalanilmoqda.

Alohida davlat organlari sifatida tashkil etilgan byudjetdan tashqari fondlarning institutsional tuzilmalariga alohida e'tibor qaratadi. Biroq, bunday subektlar barcha byudjetdan tashqari bitimlarni ushlab turishi mumkin emas [2].

Byudjetdan tashqari jamg'armalarni tashkil etishning maqsadi jamiyat uchun muhim bo'lgan xarajatlarni byudjet mablag'laridan tashqari mustaqil manbalar hisobidan ta'minlashdir.

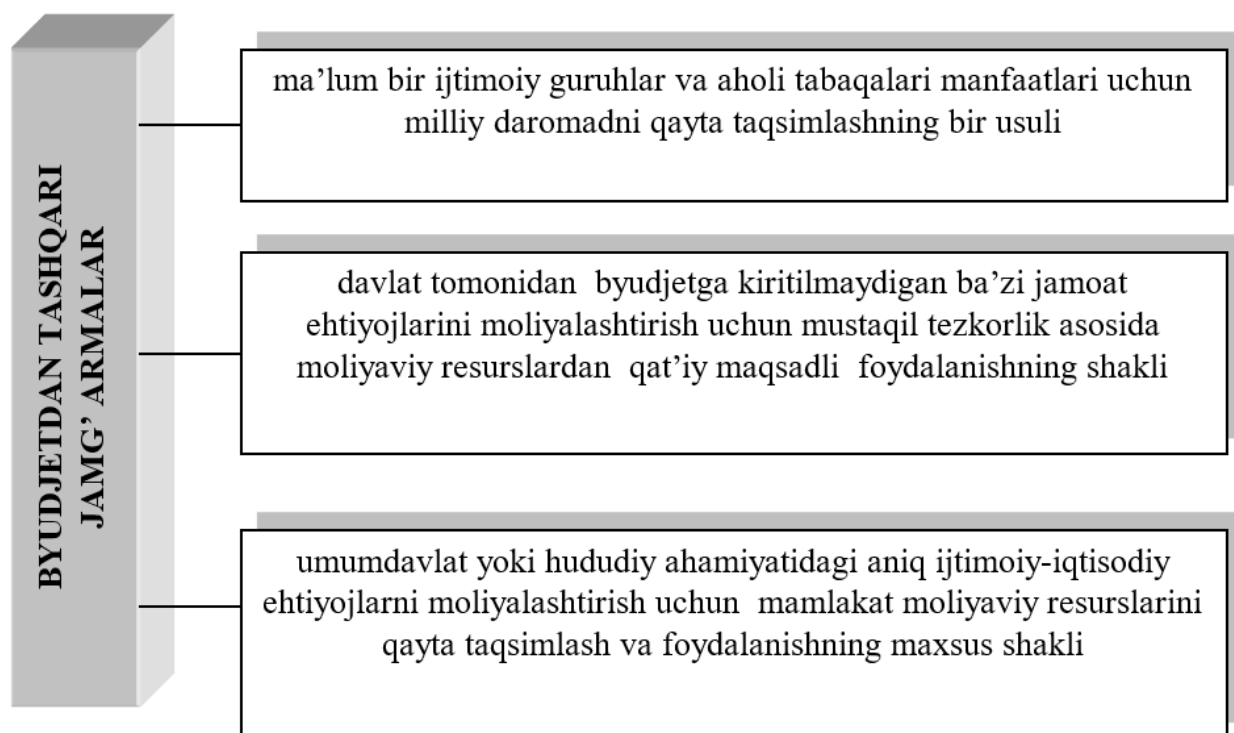
Byudjetdan tashqari jamg'armalarni tashkil etilishining muvofiqligini ta'minlovchi yana bir muhim omil – bu byudjet taqchilligidir. Xarajatlarni daromaddan o'sib ketishi kuchayishiga moliyaviy resurslarni faqat qidirib topishda emas, balki korxonalar, tashkilotlar va aholidan tushgan mablag'larni qayta guruhlanishini ham talab etadi. Va nihoyat, xo'jalik yuritishning va xususiylashtirishning ko'p qirrali shakllari, byudjet shakllari bilan bir qatorda jamiyatda pul mablag'larni qayta taqsimlashni yangi usullarini qo'llash zaruriyatini qat'iy talab etadi.

Byudjetdan tashqari jamg'armalar dastlab, mahsus jamg'armalar shaklida yoki byudjet kelib chiqqunga qadar mahsus hisoblar shaklida paydo bo'lgan. Hukumat faoliyatining kengayishi bilan ularni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan mablag'larni talab etuvchi yangi xarajatlarga ehtiyoj sezardi. Bu mablag'lar mahsus maqsadlar uchun mo'ljallangan alohida jamg'armalarda yig'ilar edi. Bu jamg'armalar qoidaga ko'ra, vaqtinchalik xarakterga ega edi. Davlatning rejalashtirgan tadbirlarini amalga oshirib bo'lganidan keyin ushbu jamg'armalar o'z faoliyatini to'xtatar edi. Shu bilan bog'liq ravishda jamg'armalar soni doimiy o'zgarib turar edi.

Markazlashgan davlatning barqarorlashuvi bilan birgalikda mahsus jamg'armalarni muvofiqlashtirish davri boshlandi. Turli jamg'armalarni birlashtirilishi asosida davlat byudjeti tuzildi. Bugungi kunda davlat byudjeti bilan bir qatorda byudjetdan tashqari

jamg'armalarning ahamiyati ortib bormoqda. Byudjetdan tashqari jamg'armalarga badallarni to'lovchi sifatida yuridik va jismoniy shaxslar – ijtimoiy kafolatlarning iste'molchilari hisoblanar ekan, to'lovlar va jamg'armalar pul mablag'larining taqsimlanishi mamlakatning barcha fuqarolariga ta'lluqli bo'ladi va shuning uchun ham byudjetdan tashqari jamg'armalar samarali faoliyat ko'rsatishida ularning qiziqishlari kuzatiladi.

Byudjetdan tashqari jamg'armalar – davlat organlari tomonidan milliy daromadni aholining ma'lum ijtimoiy guruhlari manfaatlarini nazarda tutgan holda qayta taqsimlashning bir usulidir (1-rasm).

1-rasm. Byudjetdan tashqari jamg'armalarning tarifi [3]

Davlat o'z tadbirlarini moliyalashtirish uchun aholi daromadlarining bir qismini jamg'armalarga jalb etadi.

Byudjetdan tashqari jamg'armalar haqida quyidagilarni aytib o'tish mumkin:

– byudjetdan tashqari fondlar markaziy boshqaruv xarajatlarining katta qismini tashkil etadi. Ijtimoiy himoya fondlarini o'z ichiga olgan holda ular umumiy xarajatlarning 46 foizini tashkil qiladi;

– ijtimoiy himoya jamg'armalari umumiy xarajatlarning 35 foizini hisoblab chiqadigan byudjetdan tashqari faoliyatning yagona eng ko'p shaklidir;

– ijtimoiy himoya fondlari byudjet tashqari faoliyatlar darajasi, rivojlangan mamlakatlar va o'tish va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun juda mos bo'lishi bilan birga, ijtimoiy xavfsizlik jamg'armalari, rivojlangan mamlakatlarda markaziy hukumat xarajatlarining katta qismini tashkil etadi.

– ma'lumotlarning batafsil tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'plab rivojlangan mamlakatlarda byudjetdan tashqari fondlar yaxshi tashkil etilgan institutsional asosga ega, o'tish davri va rivojlanayotgan mamlakatlar esa keng miqyosda tartibga solinishi mumkin;

– rivojlangan mamlakatlarda byudjetdan tashqari fondlar byudjet jarayoni bilan yaxshi integratsiyalangan bo'lib, kelgusida muhokama qilingan konsolidatsiya qilingan byudjet konsepsiyasiga muvofiq; va ayrim hollarda alohida davlat subekti sifatida taqdim etilmaydi. Misol uchun, Yevropa Ittifoqi a'zo davlatlarning ko'pchiligi uchun byudjetdan ajratilgan ma'lumotlar, markaziy hukumat byudjeti qismi sifatida taqdim etiladi [4].

Byudjetdan tashqari jamg'armalar ikki asosiy vazifani bajaradi (2-rasm):

– iqtisodiyotning muhim tarmoqlarini qo'shimcha mablag'lar bilan ta'minlash;

– aholi uchun ijtimoiy xizmatlarni kengaytirish.

Byudjetdan tashqari jamg'armalar moliya tizimining bir bo'g'ini bo'lishi bilan birgalikda bir necha *xususiyatlarni* o'zida aks ettiradi:

– hukumat va boshqaruv organlari tomonidan rejalashtiriladi hamda qat'iy maqsadli yo'naltirilgan bo'ladi;

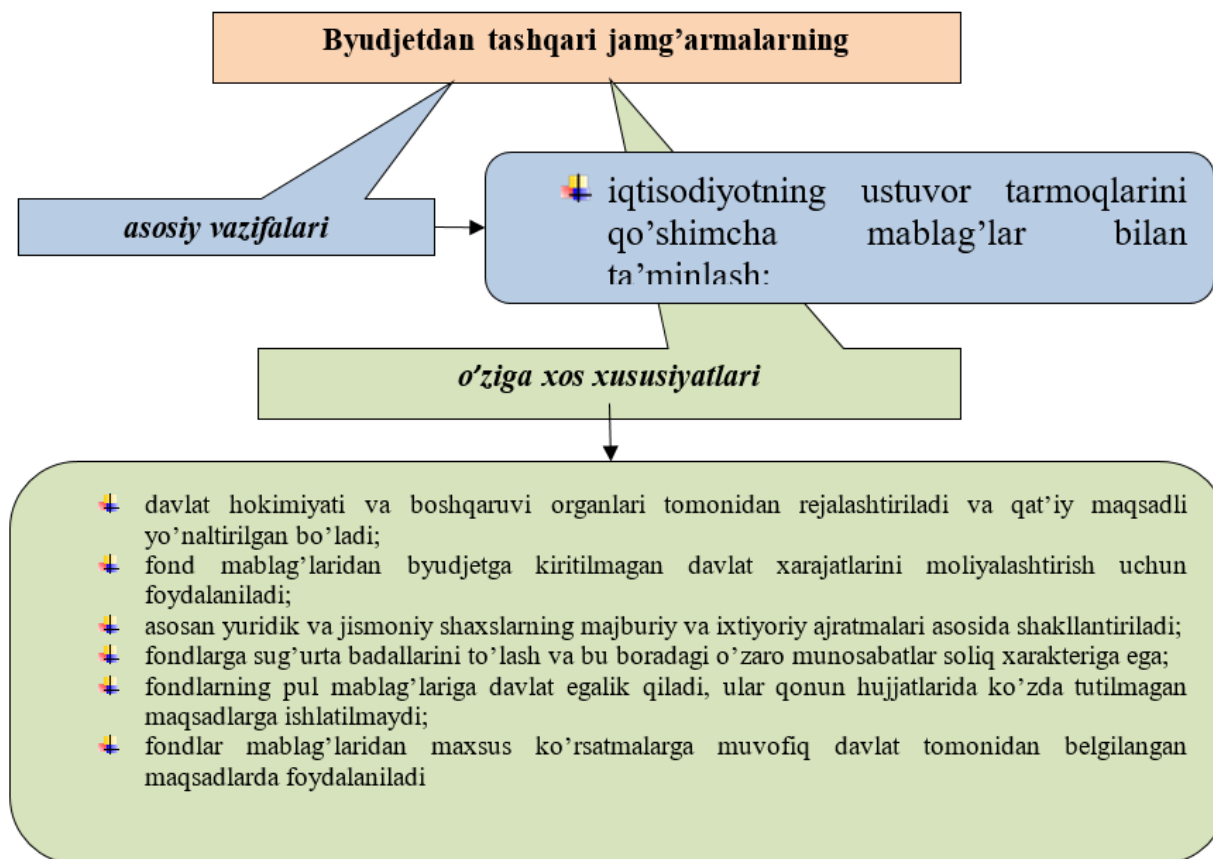
– jamg'armalar mablag'laridan byudjetga kiritilmagan davlat xarajatlarini moliyalashtirish uchun foydalaniladi;

– asosan yuridik va jismoniy shaxslarning ajratmalari asosida shakllantiriladi;

– jamg'armalarga sug'urta badallari va ularni to'lashda yuzaga keladigan o'zaro aloqalar solikli xarakterga ega, badallar tarifi davlat tomonidan belgilanadi va majburiy hisoblanadi;

– jamg'armalar pul mablag'lari davlat qaramog'ida bo'lib, ular byudjetlar, shuningdek, boshqa jamg'armalar tarkibiga kirmaydi hamda qonun hujjatlarida e'tirof etilmagan maqsadlarga sarflanmaydi;

– jamg'armalar mablag'laridan foydalanish ko'rsatmaga asosida amalga oshiradi.

2-rasm. Byudjetdan tashqari jamg'armalarning asosiy vazifalari va o'ziga xos xususiyatlari

Byudjetdan tashqari jamg'armalar - davlat tomonidan byudjetga kiritilmaydigan ba'zi jamoat ehtiyojlarini moliyalashtirish uchun mustaqil tezkorlik asosida moliyaviy resurslardan qat'iy maqsadli foydalanishning shaklidir.

Byudjetdan tashqari davlat jamg'armalari davlat tomonidan jamiyat ehtiyojlarini va mustaqil kompleks ravishda xarajat qilish uchun jalb etilgan mablag'larni qayta taqsimlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq munosabatlardir. Byudjetdan tashqari davlat jamg'armalarining afzalliklariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- ijtimoiy va iqtisodiy xarajatlarni moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlashning qoldiq tamoyillarini bartaraf etish imkonini beradi;
- byudjet xarajatlarining bir qismini o'z zimmasiga oladi va byudjetdan mablag' bilan ta'minlash muammosini ma'lum darajada hal qiladi;

– mablag'lardan maqsadli foydalanadi va moliyaviy resurslarni ko'paytirish imkonini yaratadi.

Professor A. Vahobovning fikricha, "Byudjetdan tashqari jamg'armalar avval mahsus jamg'armalar va o'ziga xos hisobraqamlar ko'rinishida mavjud bo'lgan. Davlat o'zining faoliyat doirasini kengaytirishi bilan tobora yangi xarajatlarga ehtiyoj seza boshladi. Ularni qoplash uchun mablag'lar mahsus jamg'armalarda to'plandi va maxsus maqsadlarga qaratildi. Byudjetdan tashqari jamg'armalar maqsadlilikiga ko'ra ijtimoiy va iqtisodiy, boshqaruv darajasiga ko'ra markaziy va mintaqaviy jamg'armalarga bo'linadi" [5].

Professor L.A.Drobozinaning fikricha, byudjetdan tashqari maqsadli jamg'armalar jamiyatdagi ayrim xarajatlarni moliyalashtirish va kompleks ravishda tezkor mustaqillik asosida mablag'larni sarflash, davlat orqali jalb qilinadigan moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash va foydalanish usulidir [6]. Bunday jamg'armalar vaqtinchalik tusga ega bo'ladi. Davlat tomonidan belgilangan tadbirlarning bajarilishi va ularni moliyalashtirishning to'xtatilishi sababli jamg'armalar ham o'z faoliyatini to'xtatadi. Shundan kelib chiqib, jamg'armalarning miqdori doimo o'zgarib boradi: ba'zilar tugatiladi, ba'zilar tashkil etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ruyxati:

1. "Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi" O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24-yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. 07.12.2016 yil.-www.uza.uz- internet sayti ma'lumotlari asosida.
2. Dimitar Radev, Richard Allen «Extrabudgetary Funds» 2010 y. p.1-2.
3. Nurmuxamedova B., Kabirova N. Moliya T., "Tasvir", 2014. 149 b.
4. Dimitar Radev, Richard Allen «Extrabudgetary Funds» 2010 y. p.3-4.
5. Vahobov A. Bozor munosabatlari tizimidagi ijtimoiy fondlar. T Sharq. 2003. 117 b.
6. Drobozina L.A. Finansi: Uchebnoe posobie. – Moskva: YunITI. 2005g. -20 str.